

Sylwia Łaba

Katedra Ekonomiki i Organizacji Gospodarstw Rolniczych SGGW

Sytuacja sektora mleczarskiego w Polsce w latach transformacji gospodarczej

Wstęp

Polska jest piątym producentem mleka w Europie oraz dziewiątym (razem z Nową Zelandią) w świecie, po USA, Indiach, Rosji, Niemczech, Francji, Pakistanie, Brazylii, Wielkiej Brytanii i Ukrainie. Polska z produkcją ok. 12 mln ton mleka ma zaledwie 2,6% udziału w światowej produkcji mleka krowiego i 2,1% w globalnej produkcji mleka ogółem. Udział Polski w światowym eksporcie wynosi 1,5%. Wpływa na to stosunkowo wysokie krajowe spożycie mleka oraz ekstensywny charakter jego produkcji w przeważającej liczbie gospodarstw [5].

Sektor mleczarski jest jednym ze strategicznych działów polskiej gospodarki żywnościowej i odgrywa podstawową rolę w systemie gospodarczym państwa, wytwarza bowiem 2,35% wartości produkcji całego przemysłu i 17,7% wartości produkcji przemysłu spożywczego.

W latach 90. przemysł mleczarski został ukształtowany przez wiele procesów, które miały miejsce w związku ze zmianami ustrojowymi w Polsce. Wprowadzenie gospodarki rynkowej oraz uwolnienie cen zachwiały zarówno produkcją, jak i przetwórstwem mleka. W pierwszych latach transformacji mleczarstwo było gałęzią gospodarki o najgorszej kondycji finansowej. W ostatniej dekadzie XX wieku rozpoczęło się wiele procesów mających na celu poprawę sytuacji ekonomicznej sektora mleczarskiego oraz dostosowanie go do wymogów Unii Europejskiej w perspektywie przyszłej integracji.

Problemy przemysłu mleczarskiego po przejściu do gospodarki rynkowej

Gospodarka żywnościowa w Polsce przed 1990 r. była przez blisko pół wieku kształtowana przez system nakazowo-rozdzielczy. Polska w okresie powojennym aż do 1989 r., prowadziła politykę taniej żywności, której podstawą

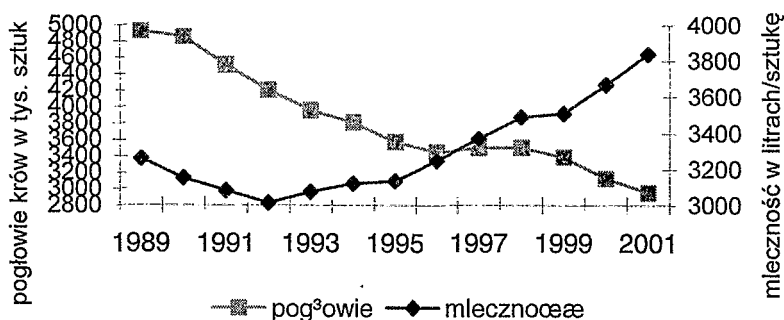
był system dotowania rolnictwa, przetwórstwa i konsumpcji, co pozwalało na utrzymanie relatywnie niskich cen żywności. Funkcjonowanie sektora mleczarskiego do 1989 r. było wspierane dotacjami z budżetu państwa. Artykuły mleczarskie były relatywnie tanie, co wiązało się z wysokimi dotacjami, sięgającymi do 50% ceny detalicznej artykułu. Jednocześnie na rynku mleka funkcjonowały dwa układy cen, a mianowicie na mleko w skupie obowiązywała cena wysoka, a ceny detaliczne dla konsumentów były niskie.

W sierpniu 1989 r. zniesiono ceny urzędowe żywności i zlikwidowano większość dotacji budżetowych do żywności, a od 1 stycznia 1990 r. uruchomiono pakiet środków mających na celu przejście pozostałych sektorów do gospodarki rynkowej. Środki te objęły między innymi zniesienie niemal wszystkich cen urzędowych i dotacji, co spowodowało gwałtowny wzrost cen oraz zmniejszenie dochodów realnych gospodarstw domowych. Zmiany te spowodowały kryzys w sektorze mleczarskim oraz radykalne obniżenie spożycia artykułów żywnościowych w Polsce. W rezultacie ceny na żywność średnio wzrosły 6-krotnie, ale np. na masło 10-krotnie, a na pozostałe artykuły mleczarskie aż 13-krotnie. Zniesienie dotacji i uwolnienie cen spowodowało zmianę relacji poszczególnych cen na rynku żywnościowym [9].

Wprowadzenie gospodarki rynkowej, gwałtowna inflacja i wzrost oprocentowania kredytów negatywnie odbiły się na ekonomice przemysłu mleczarskiego, bardziej dotkliwie niż w przypadku pozostałych branż przemysłu spożywczego. Było kilka przyczyn takiej sytuacji. Po pierwsze, do 1988 r. dotacje z budżetu państwa stanowiły ponad 40% przychodów przemysłu mleczarskiego, więc po uwolnieniu cen najbardziej zdrożały właśnie produkty mleczarskie. Po drugie, nastąpiło trwałe zmniejszenie popytu na artykuły mleczarskie, szczególnie wytwarzane przez przemysł mleczarski. Po trzecie, nastąpił niekontrolowany import produktów mleczarskich z zagranicy, który wcześniej w Polsce nie odgrywał większej roli. Po czwarte, spółdzielnie mleczarskie po wieloletniej egzystencji opartej na dotacjach, były bardzo niedostosowane do warunków rynkowych. I po piąte, w latach 1989–1993 liczba krów w Polsce zmalała o 20%, produkcja mleka o 23%, a jego dostawy aż o 41% [8].

Produkcja mleka w Polsce

Charakterystyczną cechą produkcji mleka w latach 90. był systematyczny spadek pogłowia krów oraz szybki wzrost wydajności mlecznej krów po 1992 r. W latach 1989–1999 pogłowia krów w Polsce zmniejszyło się o 1539 tys. sztuk, a więc o 31,2%. Produkcja mleka zmniejszyła się o 25,2%, tj. o 4011 mln litrów. Tempo spadku produkcji mleka było niższe od obniżenia pogłowia krów dzięki wzrostowi wydajności mlecznej krów o 7,7%, czyli średnio o 250 litrów/sztukę (rys. 1).

Rysunek 1

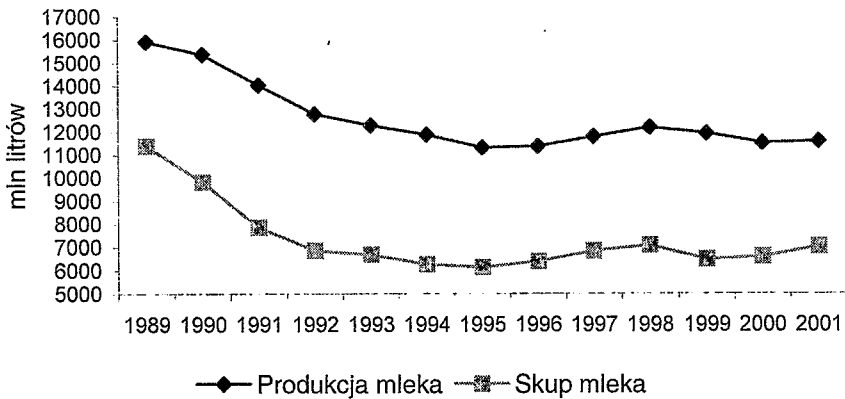
Pogłowie i mleczność krów

Źródło: Dane GUS oraz Rynek Mleka 2002.

Ponieważ ograniczenie liczebności bydła mlecznego wykazywało większą dynamikę niż przyrost wydajności mlecznej krów, nastąpił w latach 90. również spadek produkcji mleka. Głęboki spadek globalnej produkcji mleka obserwowaliśmy w latach 1990, 1995, 2000, kiedy produkcja malała o ok. 500 mln litrów rocznie (rys. 2). Bardziej niż produkcja zmniejszał się skup mleka, co było następstwem kryzysu w jego przetwórstwie. Od 2000 r. nastąpiła stabilizacja, a nawet wzrost zarówno produkcji i skupu mleka. Znacznie większy przyrost skupu mleka (ok. 500 mln litrów rocznie) niż produkcji (ok. 70 mln litrów rocznie) świadczy o zmniejszeniu zużycia mleka na potrzeby wewnętrzne gospodarstw.

Największym problemem polskiego mleczarstwa jest zła jakość surowca pozyskiwanego przez przemysł. W latach 90. skupowane mleko nie odpowiadało wymogom sanitarno-epidemiologicznym, co uniemożliwiało produkcję wielu przetworów mlecznych o najwyższej jakości. Były dwie podstawowe przyczyny niskiej jakości surowca mlecznego dostarczanego przez rolników: nieprzestrzeganie zasad czystości oraz rozdrobnienie chowu krów i trudności techniczne związane z natychmiastowym schłodzeniem oraz właściwym przechowywaniem mleka [7].

Systematycznie poprawia się jakość skupowanego mleka, co jest następstwem działań prowadzonych w celu rekonstrukcji bazy surowcowej. Od 1 stycznia 2000 r. weszło rozporządzenie Ministra Rolnictwa zastrzegające polską normę na mleko w skupie, tzn. wyeliminowanie ze skupu mleka klasy III. Zaostrożenie wymagań dotyczących jakości higienicznej skupowanego mleka

Rysunek 2

Produkcja i skup mleka

Źródło: Jak na rysunku 1.

i stosowanie przez zakłady mleczarskie dopłat do cen skupu dobrego mleka doprowadziło do poprawy jakości surowca. Ograniczenie liczby drobnych dostawców i specjalizacja w produkcji mleka pozwalała na wdrożenie bezpośredniego odbioru mleka od dostawców za pomocą autocystern. System zapłaty za mleko w skupie, premijujący jego jakość, przyczynia się do zwiększenia dbałości rolników o bardzo dobry surowiec oraz pozwala na łagodzenie sezonowości w produkcji mleka.

Według badań Inspekcji Skupu i Przetwórstwa Artykułów Rolnych, udział mleka klasy ekstra w skupie mleka ogółem w 2001 r. wynosił 58%, w 2000 r. – 50%, a w 1999 r. – 35%.

Procesy dostosowawcze przetwórstwa mleka

Po głębokim kryzysie w latach 1989–1993, sytuacja ekonomiczna przemysłu mleczarskiego zaczęła się stopniowo poprawiać. W 1996 r. działało ponad 400 podmiotów zajmujących się przetwórstwem mleka. Były to przede wszystkim spółdzielnie mleczarskie i niewielka liczba spółek. Duże spółdzielnie mleczarskie i duże spółki prawa handlowego osiągały dobre wyniki, zwiększały produkcję i inwestycje, natomiast małe spółdzielnie mleczarskie zmniejszały

przetwórstwo, a ich maszyny wymagały wymiany. Pomimo rosnących inwestycji, wiele zakładów pracowało na sprzęcie przestarzałym, energochłonnym i trudnym do zmodernizowania [2].

Spółdzielczy sektor mleczarski odgrywa znaczącą rolę i jest zdecydowanie silniejszy niż w pozostałych gałęziach przemysłu spożywczego, wytwarza bowiem około 75% produkcji wszystkich mleczarni. Spółdzielczość jest formą kumulacji rozproszonego kapitału oraz samoobrony producentów mleka na rynku i ma bardzo duży wkład w rozwój rolnictwa, wsi oraz przemysłu spożywczego [8].

Spółdzielczość mleczarska, tak jak i całe polskie mleczarstwo, znalazła się w stanie kryzysu w związku z urynkowieniem gospodarki oraz uchwaleniem ustawy z 20.01.1990 r. o likwidacji związków spółdzielczych. Po przejściu do gospodarki rynkowej spółdzielnie mleczarskie nie dysponowały kapitałem obrotowym.

Elementem dostosowań do warunków rynkowych był proces restrukturyzacji mleczarstwa rozpoczęty w 1991 r. przez Ministerstwo Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej. Dzięki odpowiednim decyzjom i środkom budżetowym uratowano ponad 200 spółdzielni przed likwidacją. Jednocześnie aktywizacja spółdzielni spowodowała, że importowane artykuły, takie jak mleko UHT, jogurty, serki smakowe, desery i inne, zostały zastąpione artykułami produkcji krajowej. W czerwcu 1992 r. został utworzony związek spółdzielczy Krajowe Porozumienie Spółdzielni Mleczarskich, który zrzeszał spółdzielnie mleczarskie i prowadził działalność sprzyjającą restrukturyzacji całego mleczarstwa i dostosowaniu go do wymogów mechanizmu rynkowego, gdzie popyt, cena i podaż odgrywają najważniejszą rolę.

W latach 90. mleczarstwo systematycznie osiągało ujemny wynik finansowy. Niekorzystna sytuacja finansowa sektora mleczarskiego utrzymywała się od 1992 r., mimo korzystnych zmian jakościowych i ilościowych w sferze produkcji. Rok 1997 był pierwszym, kiedy sektor mleczarski osiągnął dodatni wynik finansowy netto w przeliczeniu na jednego zatrudnionego (0,90%), co było spowodowane wzrostem produkcji i stopnia wykorzystania zdolności produkcyjnej oraz wzrostem popytu na artykuły mleczarskie i związaną z tym wyższą cen [1].

W latach 1992–2000 wskaźniki rentowności przetwórstwa mleka były relatywnie wyższe od wskaźników przetwórstwa innych produktów zwierzęcych i wahały się w granicach od -1,99 do 0,90%, przy średniej -0,28% [6].

W sektorze mleczarskim w latach 90. miało miejsce wiele inwestycji krajowych i zagranicznych; szczególnie te ostatnie przyczyniły się do wzrostu konkurencyjności polskiego sektora mleczarskiego dzięki transferowi technologii, nakładom na modernizację bazy surowcowej oraz marketing. Jako ważniejsze firmy zagraniczne można wymienić: Besnier (nr 1 w Europie), Nestle (5), Danone (9), Friesland (11), Kraft Foods (22) czy Hochland (70) [3].

Produkcja artykułów mleczarskich na tle zachodzących przemian gospodarczych

Spadek popytu na mleko i przetwory mleczarskie był czynnikiem wywołującym redukcję przemysłowego przetwórstwa mleka w latach 1989–1992. Po 1992 r. zaszły istotne zmiany strukturalne, które dostosowały mleczarstwo do warunków gospodarki rynkowej i przetwórstwo mleka zaczęło wykazywać tendencję wzrostową. Odnotowano silne zróżnicowanie kierunków i tempa zmian w strukturze popytu w poszczególnych segmentach rynku artykułów mleczarskich (tab. 1). Największe tempo wzrostu wykazywał rynek napojów mlecznych i serów. Zmieniły się upodobania i preferencje konsumentów, zmniejszono produkcję masła na rzecz tłuszczów roślinnych. Produkcja mleka w proszku była względnie stabilna, a słabą tendencją wzrostową wykazywała produkcja mleka spożywczego.

Tabela 1

Poziom produkcji artykułów mleczarskich w latach 1989–2000

Produkt	Jedn. miary	1989	1990	1991	1993	1995	1997	1998	1999	2000
Mleko spożywcze	mln l	2598	2037	1405	1181	1245	1340	1350	1310	1363
Mleko w proszku	tys. t	225	216	212	193	154	160	170	144	159
Sery	tys. t	425	327	293	303	346	445	466	481	470
Masło	tys. t	290	272	192	146	129	139	146	135	139
Śmietana	mln l	335	220	166	169	162	200	195	196	198
Napoje mleczne	mln l	–	58	67	65	198	266	317	385	345
Lody i desery	tys. t	–	–	–	–	–	137	119	100	113

Źródło: Rynek Mleka nr 1, 21, IERiGŻ, Warszawa 1991, 2001.

Na strukturę i wielkość produkcji artykułów mleczarskich w ostatniej dekadzie XX w. istotny wpływ miał import. Liberalizacja w handlu zagranicznym wpłynęła na pogorszenie sytuacji ekonomicznej branży mleczarskiej. Napływ dużej ilości konkurencyjnych wyrobów o wysokiej jakości z zagranicy spowodował trudności ze zbytem krajowej produkcji.

Od 1993 r. import produktów mleczarskich zaczął się zmniejszać dzięki odpowiedniej polityce celnej oraz rosnącej konkurencyjności polskich wyrobów mleczarskich. Pojawiły się na rynku krajowe produkty w estetycznych

opakowaniach i w szerokim asortymencie, które nie ustępowały pod względem jakości zagranicznym [2].

W latach 90. na polskim rynku pojawiały się coraz to nowsze i nowocześniejsze produkty mleczarskie, które zdobywały duże uznanie konsumentów. Przebojem weszły na rynek: mleka i śmietanki o przedłużonej trwałości – UHT, mleka smakowe, desery mleczne, nowe rodzaje serów i serków.

Mleczarstwo, aby sprostać wymaganiom konsumentów, zmuszone zostało do przeznaczenia wielu środków na modernizację w celu poprawy jakości i estetyki produktów (zakup nowych urządzeń, wprowadzenie do produkcji nowych artykułów). Ponadto, na rynku mleczarskim zaznaczyły swą obecność duże firmy zachodnie, jak np. Danone, Nestle, Hochland i inne. Zarówno przedsiębiorstwa zagraniczne, jak i krajowe wprowadzają nowe technologie, podnoszą ogólny poziom techniczny przedsiębiorstw oraz wdrażają techniki marketingowe. Nowoczesne technologie wymagają surowca o wysokiej jakości, a producenci mleka (surowca) muszą dostosować się do tych wymagań, dostarczając surowiec najwyższej jakości, aby uzyskać korzystną cenę za mleko [2].

Podsumowanie

1. Radykalne zmiany spowodowane wprowadzeniem gospodarki rynkowej, zniesienie dotacji, wzrost cen oraz spadek popytu na artykuły mleczarskie, negatywnie wpłynęły na stan ekonomiczny polskiego sektora mleczarskiego w pierwszych latach reformy.
2. Napływ importowanych, atrakcyjnych towarów stał się pretekstem do walki o konsumenta. Zakłady mleczarskie zaczęły poszerzać swoją ofertę asortymentową i wprowadzać nowe produkty na rynek.
3. Jakość zarówno surowca, jak i produktu jest najważniejszym czynnikiem warunkującym przetrwanie w warunkach wolnego rynku oraz w perspektywie wejścia do Unii Europejskiej.
4. W warunkach gospodarki rynkowej wszystkie branże w tym także mleczarstwo, ukierunkowują swoją działalność na potrzeby konsumenta.

Literatura

GORNOWICZ M., 1999: Ekonomiczne problemy produkcji i przetwórstwa mleka w Polsce. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2–3 (271–272), 85–95.

- GULBICKA B., 1997: Perspektywy produkcji mleka w świetle prognoz popytu i zaleceń żywieniowych. IERiGŻ, Warszawa, 26–41.
- PRZEPIÓRA A., KRAJEWSKI K., PIETRZAK M., 2000: Rynek mleka i produktów mlecznych. Strategiczne opcje dla polskiego sektora agrobiznesu w świetle analiz ekonomicznych. „Wieś Jutra”, Warszawa; 453–486.
- Rynek Mleka 2002. IERiGŻ, Warszawa.
- SEREMAK-BULGE J., SMOLEŃSKI Z., 1999: Handel zagraniczny produktami mleczarskimi. Przegląd Mleczarski, 10, 337–342.
- URBAN R. i inni, 1999: Strategiczne problemy przemysłu spożywczego. IERiGŻ, Warszawa, s. 39–42.
- URBAN R. i inni, 2001: Polski przemysł żywnościowy. Raport 2001. PFPŻ, Warszawa.
- WYRZYKOWSKA B., 2001: Powiązania producentów mleka z przedsiębiorstwami przemysłu mleczarskiego. Warszawa.
- ZALEWSKI A., 2000: Gospodarka mleczarska a rynek. IERiGŻ, Warszawa.

Situation of Dairy Sector in the Period of Polish Economy Transformation

Abstract

Dairy industry was formed by many processes occurring in Poland in the nineties. Transition to a competitive market economy and price liberalization distorted both milk production and milk processing. After initial deep collapse, the structure of dairy output has been continuously reconstructed and diversified since the middle of the nineties. The introduction of new technologies, high quality of products and the adjustment of dairy production to the consumers' needs are main preconditions for considered industry to survive on market.